

“ПОВСТАННЯ РЕЛІГІЙ”, МІЖРЕЛІГІЙНІ ВІДНОСИНИ І ТОЛЕРАНТНІСТЬ У ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ

І.

Впродовж останньої чверті ХХ ст. у світі відбулися процеси, які мали винятковий вплив на сприйняття публічної ролі релігії. Цими процесами стали піднесення консервативної хвилі у світовому протестантизмі, яка почала серйозно впливати на політику не лише у США, де кожний четвертий християнин належить до консервативних євангелічних деномінацій, але й у країнах Латинської Америки і Африки, а також фундаменталістські хвилі як у великих (іслам, буддизм, індуїзм), так і в національних (сикхізм та іудаїзм) релігіях. Це також, зокрема, ісламська революція в Ірані, вибух народного католицизму, спрямованого проти правлячих режимів у Південній і Центральній Америці, Польщі, на Філіппінах та у Південній Африці; стрімке поширення новітніх релігійних рухів у Північній Америці та Західній Європі. У своїх найбільш радикальних формах „релігійне вторгнення в політику” останніх десятиріч минулого століття віддзеркалюється у заяві одного з ізраїльських „релігійних правих”: „Секулярний уряд не може бути легітимним.”

Можна виокремити два головних теоретичних підходи до вивчення ролі релігії у відносинах сучасного світу, а саме: примордіалізм та інструменталізм, а також поміркований конструктивізм – підхід, який знаходиться певною мірою посередині й прагне поєднати два попередніх. Примордіалісти, найбільш відомим з-поміж яких є С.Гантингтон, доводять, що належність націй до тієї чи іншої цивілізації є найбільш важливою детермінантою світової політики ХХІ ст. Центральною характеристикою кожної цивілізації, своєю чергою, є релігія. Впродовж холодної війни наддержави були здатними придушувати конфліктогенний потенціал різних релігій. Глобальне протистояння між Заходом і Сходом разом із гранично нерівномірними рівнями озброєності різних країн, сильно послаблювали вплив тих чи інших культурних характеристик у міжнародних відносинах. Ситуація після холодної війни змінилася кардинально. „У сучасному світі релігія є центральною, можливо найбільш центральною силою, яка мотивує і мобілізує людей, - пише С.Гантингтон. – Наївно вважати, що оскільки радянський комунізм повалений, то Захід виграв світ на всі часи, а також, що мусульмани, китайці, індуси та інші збираються сприйняти західний лібералізм як єдину альтернативу. Поділ людства, спричинений холодною війною позаду. Але більш фундаментальні поділи людства за етнічною, релігійною, цивілізаційною ознакою лишаються і породжують нові конфлікти”.¹

Надзвичайно серйозною тенденцією, яка посилює конфліктогенний потенціал релігії у міжнародних відносинах, є зміщення християнства на Південь. У своїй недавній книзі „Наступне християнство” Филип Дженкінс стверджує, що християнство з’явилося на світ як не-західна релігія. Зараз воно повертається до своїх коренів. Кіншаса, Буенос-Айрес, Адіс-Абеба та Маніла заступили Рим, Афіни, Париж, Лондон та Нью-Йорк. Церкви Півдня більш традиціоналістські, консервативні, апокаліптичні, ніж на Півночі. Південні церкви відкидають північне ліберальне християнство – їхнє християнство більш містичне, воно наголошує на зціленні вірою і пророцтвах. Стрімке зростання консервативного, войовничого християнства в ісламському контексті – в Нігерії, Індонезії, на Філіппінах закладає підвалини для „зіткнення цивілізацій”. До кінця століття на світовій карті остаточно окресляться принаймні 20 великих країн, де співвідношення християн та мусульман буде приблизно однаковим і відносно десяти з них можна прогнозувати, що таке співвідношення не буде мирним. (Сам автор прогнозу, однак, плекає надію, що він не

* Старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, д.філос.н.

¹ Samuel Huntington. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Simon & Schuster, 1996, p. 58.

справдиться. При цьому він покладає надію не на запобіжні міри, до яких вдаватимуться уряди і організації, а на оновлення релігійної духовності. На те, що християни навчаться діалогові один з одним, що спільне екуменічне бачення зрештою подолає вузькоконфесійну обмеженість).¹

Між тим той факт, що щорічно в Нігерії охрещують більше людей, ніж у Франції, Італії, Іспанії та Польщі разом узятих, означає не лише демографічний зсув і втрату християнством європейської ексклюзивності, але й його соціально-політичну радикалізацію і зниження його толерантності щодо іновірівців.

Примордіалістський підхід і теорія Гантингтона набули особливої переконливості після 11 вересня 2001 р. Заяви лідерів Аль-Каїди не лишають сумніву в тому, що організатори атак розглядають свої дії у апокаліптичних термінах і ґрунтують їх на відповідно інтерпретованих коранічних приписах. Бен Ладен у своїх заявах вдається до класичного поділу світу на „вірних” і „невірних”; вимагає від кожного мусульманина змагатися за те, щоб його релігія стала переможною і стверджує, що „ця війна є переважно релігійною. Люди Сходу є мусульманами. Вони протистоять людям Заходу, які є хрестоносцями. Той, хто намагається приховати цей кришталево прозорий факт, який визнає цілий світ, обдурює націю Ісламу. Вони прагнуть відволікти увагу ісламського світу від правди про цей конфлікт. За жодних умов ми не можемо забути про ворожнечу між нами і невірними. Ворожнечу, яка ґрунтується на вірі”.² Подібно, відразу після 11 вересня Франклін Грем, син Б.Грема і дуже впливовий євангелічний діяч США, заявив: „Бог ісламу – це не той самий Бог, що і наш. Іслам є саме зло і аморальна релігія”.³

Між тим, *інструменталісти*, не спростовуючи зростаючої ролі релігії у міжнародних відносинах, відмовляються, однак, вважати її центральною силою міжнародної політики і справжньою детермінантою політичних конфліктів. Вони підкреслюють, що за кожним релігійно забарвленим конфліктом стоїть нерівномірний розподіл політичної влади і матеріальний інтерес. Інструменталісти звертають увагу на те, що політизація релігійних традицій та радикалізація релігійних рухів стають найбільш вірогідними у добу економічного занепаду, соціальної дезінтеграції і розпаду держав. За таких умов маргіналізовані й збіднілі маси звертаються до своїх релігійних традицій у пошуках альтернативного політичного устрою, який би забезпечив їм добробут, безпеку і віру в майбутнє. Політичні еліти експлуатують ці звернення у власних цілях; причому мобілізація релігії йде слідом за нарощенням економічних і політичних проблем. Дуже рідко зіткнення між групами, які сповідують різні релігії, відбувається тоді, коли ці групи економічно процвітають. Існує незчисленна кількість культурних, етнічних і релігійних маркерів, які притаманні кожній нації і які здатні бути використаними для її мобілізації проти іншої нації. Розглядаючи сучасний стан міжнародних відносин, інструменталісти не вбачають тут принципово нових ліній поділу, натомість боротьба за владу і ресурси надалі визначає вузли конфліктів на міжнародній арені. Вони вказують на війну в Перській затоці, зіткнення між кланами у Сомалі, геноцид у Руанді тощо. Ці історичні події не вписуються у гантингтонівську логіку „зіткнення цивілізацій”, а, радше, можуть бути інтерпретованими у рамках так званого „нарцисизму малих відмінностей”.⁴

Пам'ять про політичний, релігійний, економічний та мистецький „золотий вік” може й надалі надихати пізніші покоління цієї ж етнічності і ставати каноном автентичності й креативності для пізніших націоналістів. Е.Сміт відзначає, що „у самій Європі багато

¹ Jenkins Philip. The Next Christendom: The Coming of Global Christianity. – New York: Oxford University Press, 2002.

² Цит. за: Catherwood Christopher. Why the Nations Rage. Killing in the Name of God. - Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 2002. - P.74-75.

³ Цит. за: Sina Ali Muscati. Reconstructing 'Evil': A Critical Assessment of Post-September 11 Political Discourse // Journal of Muslim Minority Affairs. - Vol. 23. - No. 2. - October 2003. – P.250.

⁴ Moynihan Daniel Patrick. Pandaemonium: Ethnicity in International Politics. – Oxford: Oxford University Press. P. 15.

культурних конфліктів, у які втягнуто мусульман, циган та афро-карибійців є менш інтенсивними й масштабними лише порівняно із жорстокістю війн у колишній Югославії. По закінченню холодної війни ми є свідками ретериторіалізації пам'яті, політизації обраності та перепідсилення героїчного минулого – іншими словами, базові процеси, що підкреслюють формування нації та перепояву націоналізму. Націоналістичний розквіт усе ще триває”.¹

Найявні емпіричні матеріали певною мірою засвідчують також і позицію інструменталістів. Скажімо, відомий дослідник етнорелігійних конфліктів Дж.Фокс свідчить, що конфлікти, де сторонами зіткнення були Захід та ісламський світ становили 5,6 % конфліктів часів холодної війни і 6,9% конфліктів після її закінчення. Конфлікти між двома ісламськими групами становили 12% конфліктів часів холодної війни і 13,8% після її закінчення.

Водночас зі 101 збройних конфлікту, які відбувалися у світі між 1989 та 1996 рр., тільки шість були війнами між державами. Інші 95 конфліктів стосувалися зіткнень груп різних ідентичностей всередині держав. Приблизно дві третини з цих внутрішньодержавних конфліктів зачіпали релігію, етнічність або національну ідентичність. Етнорелігійні проблеми були рушіями понад половини громадянських війн, які супроводжували розпад британської, французької, голландської, португальської та бельгійської імперій між 1945 до 1960 рр. Питома вага таких війн сягнула приблизно 75% з 1960 до 1990 рр. і ще більше підскочила після розпаду Радянського Союзу.²

Що ж стосується поміркованих конструктивістів, то вони пропонують розглядати релігію як казуальний чинник, що знаходиться у полі між існуючим конфліктом і вибором поведінки стосовно його розв'язання/ескалації. Виходячи з цього вони конструюють моделі врегулювання конфліктів, які б виключали застосування насильства.

Отже, у кожному разі релігія, відіграє істотну роль у міжнародних і внутрішніх міжетнічних конфліктах, а також у політичній поведінці великих людських мас. Це справедливо навіть щодо Західної Європи, яка вважається „світовим винятком”, єдиним регіоном, де релігія не маніфестує своєї вітальності та посилюваності.

Але попри солідну доказову базу „релігійного повернення” в публічну сферу, роль релігії у міжнародних відносинах і міжнародній політиці довгий час по суті справи просто ігнорувалася. Це ігнорування призвело до серйозних прорахунків у політиці західних держав на міжнародній арені. Е.Луттвак, який консультував уряд США з питань військової стратегії, називає принаймні п'ять конкретних вузлів міжнародної політики, недооцінка релігійного чинника в яких коштувала Сполученим Штатам серйозних втрат. Це – Ліван, В'єтнам, палестинська інтифада, Судан та Іран.

Після терористичних атак на Всесвітній торговельний центр та Пентагон 11 вересня 2001 р. релігія остаточно перестає бути маргінальною проблемою міжнародної політики і питань безпеки не лише для США, а й для більшості, принаймні західних, країн.

Важливість релігійного чинника у сучасних міжнародних відносинах ставить на порядок денний, як вважають президент Вашингтонського Міжнародного центру релігії та дипломатії Д.Джонстон та віце-президент цього центру о.Б.Кокс, створення інституту аташе з релігії у зовнішньополітичному відомстві США. За їхніми підрахунками тридцять таких аташе, утримання яких коштуватиме бюджету 10 млн. доларів, буде достатнім для задоволення потреб американської політики в цій сфері. Аташе прогнозуватимуть напрямки впливів релігійних процесів на розвиток зовнішньополітичної ситуації, вказуватимуть на симптоми релігійно-суспільного розвитку, які здатні спричинитися до терористичних атак чи спалахів насильства, аналізуватимуть релігійно-політичні процеси, вивчатимуть можливості залучення релігійного чинника у процес урегулювання

¹ Smith Anthony, *The Nation in History: Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism* Hanover, N.H: University Press of New England, 2000. p. 67-68, 76.

² Appleby Scott R. *Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation.* – Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, 2000. – P.xi-xii, 17.

конфліктів та підтримуватимуть контакти з релігійними лідерами.¹

Водночас частина зарубіжних дослідників не схильна обмежувати загрози міжнародним відносинам з боку релігійних фундаменталістів лише ісламським ареалом. Відзначається, зокрема, що дедалі зростаючі впливи євангелічного фундаменталізму на зовнішню політику США не може часом не викликати занепокоєння в світі. Певною мірою загальником у дослідженнях, присвячених американському націоналізмові, стало твердження про впевненість американців у своїй провіденціальній обраності для здійснення спеціальної місії. Ще А.Лінкольн характеризував свою країну як „останню добру новину для всього світу”; Дж.Кеннеді стверджував, що „ми...є вартовими на мурах демократії”; Р.Рейган вбачав у Америці сяюче, зразкове місто. „Два біблійних мотиви історично сформували подібне сприйняття напередвизначеної долі, - пише з цього приводу Дж.Мурхед. – Ідентифікація американців зі стародавнім Ізраїлем та їхня переконаність у тому, що їм належить вирішальна роль у підготовці шляху до Божого царства”.²

Хоча свідчення про набуття релігією серйозної значущості у світовій політиці видаються неспростовними, інтерпретації цих свідчень все ще викликає складнощі. Просто кажучи, дебати з приводу того, чому саме релігія повернулася на міжнародну арену, тривають і навряд чи одновимірві пояснення мають у даному випадку шанс стати плідними. Якщо, скажімо, погодитися із інтерпретаціями, згідно з якими двополюсність світу часів холодної війни „абсорбувала” у собі і редукувала важливість цивілізаційно-культурного протистояння, де лінії поділу співпадають з межами релігійних ареалів, то нез’ясованою лишається природа „релігійних повернень” 1970-х – першої половини 1980-х рр. Більш продуктивними видаються спроби звернути увагу на справжню хвилю винайдень і перевинайдень ідентичності, на «вражаюче зростання цікавості, за словами З.Баумана, до „обговорення ідентичностей”, яке здатне сказати більше про нинішній стан людської спільноти, ніж відомі концептуальні й аналітичні результати його осмислення”³.

Але знов таки, що спричинилося до такого зростання вирішальною мірою? На нашу думку, цим рушієм стало стиснення світу, тобто те, що наразі конвеційно визначається як глобалізація.

Глобалізація перетворює світ в єдине ціле й навіть якщо не приводить до глобальної культурної та релігійної конвергенції, то в усякому разі робить зустріч релігій і культур невідворотною. Але цікаво, що величезні маси людей, які живуть у “глобальному селі” й купують товари на глобальному ринку, не виявляють гарячого прагнення до зміни своєї релігійної належності. Люди, як помітив Х. Казанова, поводяться в даному разі не так, як звичайно поводяться на ринку, – часом вони “купують” товар, що не зовсім їх задовольняє; в інших випадках, відмовляючись “купувати” цей товар, вони не шукають йому замітника. Високий монополізм, убивчий для ринку, не знищує високої активності “релігійного супермаркету”, і релігійність у відкритих світові Ірландії та Польщі, де надзвичайно високий монополізм католицької церкви, залишається найвищою в Європі.

Причому ця ситуація видаватиметься парадоксальною тільки в тому разі, якщо ми будемо підходити до неї з категоріями ринку, але все стане на свої місця, якщо аналізувати її у рамках культурних систем. Тобто, і в добу глобалізації „ринковий підхід” до релігії поступається за продуктивністю підходу до неї як до, за словами Пітера Бейера,

---

¹ Jonston Douglas and Brian Cox. Faith-based Diplomacy and Preventive Engagement // Faith-based Diplomacy. Trumping Realpolitic. – Oxford: Oxford University Press, 2003. - P.24-25.

² Moorhead James A. The American Israel: Protestant Tribalism and Universal Mission // Hutchinson W.R. & Lehman Hartmut (eds.) Many are Chosen. Divine Election & Western Nationalism. Harvard Theological Studies. Menneapolis: Fortress Press, 1994. – P.145-146.

³ Бауман З. Идентичность в глобализирующемся мире // Бауман З. Индивидуализированное общество. М., 2002. – С. 176-177.

культурного ресурсу інших соціальних систем.¹

В одних куточках планети люди маніфестують непохитну відданість своїм старим, “доглобальним” релігійним ідентичностям, в інших - їхня релігійність набуває якихось імпліцитних або “замісницьких” форм. Але в будь-якому разі ми не бачимо ані світового масштабу спроб пошуку релігійних альтернатив, ані, тим більше, виникнення якоїсь спільної для землян “глобальної релігії”. Нові (або порівняно нові) глобальні релігійні культури з’являються поряд зі старими. Проте не замінюють їх повністю. Причому нові релігії далеко не завжди наділяють своїх послідовників почуттям громадянина “глобального полісу”, як це стверджують автори книги “Нові релігії як глобальні культури”.² Замість виникнення в єдиному світі єдиної релігії, планета стає, як вже зазначалося, свідком мало не повсюдного “повстання” релігій, що виявляють більшу чи меншу нетерпимість до інших релігій. У соціології релігії свого роду банальністю стали міркування про “великий реванш” релігії, про її “повернення з вигнання на світову арену”, про її нову войовничу появу, ознаменовану вихором нетерпимості, який прокотився “від Алжиру до Айдахо” й жертвами якого стали і Індіра Ганді, і Іцхак Рабин, і вежі Світового торгового центру. Релігія полишає “гетто приватизації”, а глобалізація релігії не тільки не скасовує встановлених нею демаркаційних ліній, а й зміцнює їх.

Глобальне повстання релігії означає глобальну битву за автентичність, глобальні пошуки “фінальних значень”, а також, за зауваженням С. Томаса, – глобальне прагнення країн, що розвиваються, скоріше “одомашнити” модерність, ніж модернізувати традиційні суспільства.

Таким чином, міжрелігійні, міжконфесійні та міжцерковні відносини стають важливим компонентом глобальних світових відносин. Глобалізація, яка викликає такий могутній зустрічний спротив, робить толерантність (яка етимологічно означає всього лише терплячість) єдиною можливою стратегією співіснування культур і цивілізацій, ключовою складовою глобальної етики – етики виживання і захисту від дегуманізації й деградації людства. Але далеко не для всіх ця безальтернативність є самоочевидною. Дійсно, якщо я переконаний у абсолютній, безмежній справедливості своєї релігії, як я можу спокійно і толерантно спостерігати як блукає темрявою мій ближній? Якщо мені байдуже, що цей самий ближній не матиме життя вічного, що на нього чекають пекельні муки, то який я тоді християнин чи мусульманин? Не випадково “Католицький словник” ще 60 років тому стверджував, що толерантність у питаннях віри тотожна байдужості і що Церква ніколи не вагатиметься у справі викриття помилок інших релігій.³ Віра, як знаємо ми з Євангелія, це – впевненість у небаченому і втілення сподіваного. Той, хто її має, готовий змагатися за її торжество й утвердження до кінця. Але, з іншого боку, кожна не тільки віруюча, але й мисляча особа не може не зупинитися перед очевидним, однак нездоланим питанням: невже лише ми спасенними будемо? невже мільярди китайців, індусів, словом всі “інші”, всі - “не наші” загинуть?

Ці питання ятрило свідомість багатьох мислителів і спроби відповідей на нього приблизно можна звести до трьох моделей. Перша – це ексклюзивізм: лише одна релігія містить універсальну істину і якщо положення інших входять з нею у протиріччя, їх треба беззастережно відкинути. Друга модель – це інклюзивізм. Згідно з нею, засадничі принципи однієї релігії є істиною, але шляхи до спасіння можна віднайти і в інших релігіях. І нарешті третя, плюралістична модель. Вона категорично відкидає саму можливість того, що Бог відкрив себе лише в одній-єдиній релігії.

Суперечки навколо цих моделей точаться дуже гострі, а аргументи сторін є часом

¹ Beyer P. Religion and Globalization. – London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage Publication, 1994. – P.225.

² Див.: Hexham, Irving, Poewe Karla. New Religions as Global Cultures: Making the Human Sacred.: Boulder, CO: Westview Press, 1997. – P.167.

³ A Catholic Dictionary. General Editor Donald Attwater. – New York: The Macmillan Company, 1943. – P. 526.

дуже переконливими. Але найбільш важливим мені особисто видається те, що навіть серед прихильників ексклюзивізму, тобто релігійної винятковості, дедалі голосніше лунають вимоги розрізняти чужі вірування і носіїв цих вірувань. Адже навіть тоді, коли людина, припустимо, помиляється у своїй вірі, вона все одно є творінням Господнім. І Господь ніколи не санкціонує насильство проти свого Творіння.

Звернімося до підходу, що його демонструють два видатних релігійні лідери сучасності – папа Іван Павло II та Далай Лама, які визнали несумісність основ віри кожного з них і те, що спроби зруйнувати бар'єри між ними можуть призвести до руйнації глибинних засад як католицизму, так і буддизму. Але ця констатація не заважає обом лідерам співробітничати в проектах, які мають планетарне значення і наполягати на безальтернативності релігійної толерантності для сучасного світу. Адже релігія більшості в одному його куточку обов'язково виявляється меншиною в іншому. А *справжнє* переконання людини спонукає її з повагою ставитися до *справжнього* переконання іншого.

С. Здіорук*

КОНФЛІКТИ ЯК СПОСІБ РОЗВ'ЯЗАННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ У СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИНАХ

Після падіння Берлінської стіни, а особливо після відносно мирного розпаду комуністичної мегаімперії Європа зітхнула з полегшенням, надіючись, що епоха глобального протистояння для неї скінчилася. Але, на диво, світ не став безпечнішим. Замість ідеологічного поділу щораз виразніше проявляються розмежування сучасних суспільств за економічними (класична проблема “Північ-Південь”), етнічними та конфесійними ознаками. Автор, досліджуючи дану проблематику, поділяє висновки провідних вчених, що саме етноконфесійні проблеми вважаються серед основних викликів людству у XXI столітті. І справа тут не тільки у “зіткненні цивілізацій” (за С.Хантінгтоном), бо ж лінія розламу пролягає набагато глибше. Тут можна навести багато прикладів того, як міжконфесійні конфлікти набувають яскраво вираженого етнічного забарвлення.

Вже сьогодні можна прогнозувати підвищення етноконфесійної конфліктогенності в країнах Західної Європи протягом найближчих десятиріч внаслідок динамічних змін в етнічній та конфесійній карті регіону, масового притоку мігрантів з країн Азії та Африки. «Ультраправий ренесанс» останніх років є тому свідченням. Ультраправі стають все більш бажаними партіями в парламентах Європи.

Проте було би помилковим вважати конфлікти виключно наслідком дії ворожих та дестабілізуючих сил. Саме демократичне суспільство, побудоване на засадах ринкової економіки, є конфліктогенним за своєю природою. Але на відміну від тоталітарних систем, де суспільно-політичні конфлікти мають латентний, прихований характер, в демократичних суспільствах відбувається рівноправна конкуренція ідей та інтересів різних суб'єктів суспільного життя. За наявності легітимних механізмів розв'язання постійно виникаючих конфліктів, досягненням узгодження різних, навіть протилежних інтересів та домагань, існуючому культурному та історичному досвіду з налагодження суспільного діалогу можна судити про ступінь розвиненості демократичних засад в даному суспільстві. «Конфлікт – це завжди усвідомлена поведінка особистості або складного соціального суб'єкта, котрий ставить перед собою певні цілі й для їхнього досягнення виробляє лінію поведінки, політичну або якусь іншу стратегію, які він (суб'єкт) вважає оптимальними, найбільш виграшними або навіть єдино для нього

---

* Завідувач відділом гуманітарної політики Національного Інституту стратегічних досліджень, к.філос.н.